

ПСИХОЛОГІЧНІ ІНДИКАТОРИ ЕМОЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ БАТЬКІВ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Іванашко Оксана

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Ivanashko.Oksana@vnu.edu.ua

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-9808-776X>

Вірна Жанна

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Virna.Zhanna@vnu.edu.ua

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-8134-2691>

Сіпко Людмила

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна

luzzy@ukr.net

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-3884-3217>

Мета. Стаття присвячена теоретичному та емпіричному обґрунтуванню психологічних індикаторів емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами. Метою презентованого матеріалу є теоретико-емпіричне обґрунтування відмінностей між емоційними станами батьків дітей з особливими освітніми потребами та батьків, які котрі мають дітей з типовим розвитком та окреслення межі необхідності запровадження психокорекційних заходів щодо емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами.

Методи. В основу покладено теоретичні, емпіричні та методи статистичної обробки даних. Теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, систематизація наукової літератури); емпіричні (методика «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн та П. Ковальов); методика «Діагностика ставлення до хвороби дитини» (ДСХД) (В. Каган і І. Журавльова); методика «Самооцінка емоційного стану» (А. Уесман та Д. Рікс); методика «Шкала депресії Зунга» (адаптація Р. Балашової); статистичної обробки даних: метод визначення середньої величини; t-критерій Стьюдента. Статистична

обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного забезпечення Statistika 10.

Результати. Теоретичне обґрунтування проблеми стосується необхідності вивчення емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами в силу обов'язкового супроводу корекційної роботи з дітьми адекватними проявами емоційних станів дорослих. Розроблена програма емпіричного дослідження, а також комплекс використаних методів статистичної обробки результатів дослідження дає змогу конкретизувати теоретичні положення у вигляді реальних психологічних фактів: психологічними індикаторами емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами є показники нозогнозії, контролю активності, загальної напруженості та загального рівня депресії.

Висновки. Запропоновано рекомендації щодо корекції емоційних станів батьків дітей з особливими освітніми потребами, де зазначено, що їх комплексний соціально-психологічний зміст може змінюватися залежно від психологічного запиту. У висновках зазначено про необхідність подальших досліджень з обґрунтування специфіки емоційних станів батьків дітей з особливими потребами за диференціацією дитячих психофізичних порушень.

Ключові слова: емоційна безпека, емоційні стани, дитина з особливими потребами, батьки.

Oksana Ivanashko, Zhanna Virna, Lydmila Sipko. Psychological indicators of emotional safety of parents of children with special needs.

Purpose. The article is devoted to the theoretical and empirical substantiation of psychological indicators of emotional safety of parents of children with special needs. The aim of represented material is theoretical and empirical substantiation of the differences between emotional states of parents of children with special educational needs and parents of children with typical development; outlining the scope of need to introduce psycho-correctional measures for emotional safety of parents of children with special needs.

Methods. The article is based on theoretical, empirical and statistical data processing methods. Theoretical (analysis, synthesis, comparison, abstraction, generalization, systematization of scientific literature); empirical (method "Aggressive behavior" (E. Ilyin and P. Kovalev), method "Diagnosis of attitude to the disease of the child" (DSHD)) (V. Kagan and I. Zhuravlyova), method "Self-assessment of emotional state" (A. Wesman and D Rix), the method of "Zung Depression Scale" (adaptation of R. Balashova), statistical data processing: the method of determining the average value, Student's t-test. Statistical data processing was carried out using computer software Statistika 10.

Results. Theoretical substantiation of the problem concerns the need for studying the emotional safety of parents of children with special needs due to the obligatory support of correctional work with children with adequate manifestations of emotional states of adults. The developed program of empirical research, as well as the set of methods used for statistical processing of research results allows to specify

theoretical positions in the form of real psychological facts: psychological indicators of emotional safety of parents of children with special needs are indexes of nosognosia, control of activity, general tension and general level of depression.

Conclusions. Recommendations for the correction of emotional states of parents of children with special educational needs are proposed, which state that their complex socio-psychological content may change depending on the psychological demand. The conclusions indicate the need for further research to substantiate the specifics of emotional states of parents of children with special needs by the differentiation of children's psychophysical disorders.

Keywords: emotional safety, emotional states, child with special needs, parents.

Вступ. Проблема емоційної безпеки займає одне з провідних місць у вивченні регуляційних і адаптаційних закономірностей функціонування емоційної сфери особистості. Конкретизація структурного змісту і функціональних проявів емоційної безпеки в соціальному житті людини в основному стосується розгляду сутності емоційної сфери і функціонування емоційних станів. Тому важко не погодитися, що переживання будь-якої соціально-психологічної небезпеки вміщує факт емоційного втручання загрози в свідомість і життя людини, яке може як зруйнувати її внутрішні баланси адаптації, так й порушити досягнення нею в «піраміді Маслоу» такого щабля екзистенційної значущості як відчуття захищеної афілійованості. Вважаємо, що найвразливішою когортою до впливу стресогенних чинників є батьки дітей з особливими потребами, тому актуальним є своєчасне визначення психологічних індикаторів їх емоційних станів.

Метою презентованого матеріалу є теоретико-емпіричне обґрунтування відмінностей між емоційними станами батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами та батьків, які котрі мають дітей з типовим розвитком та окреслення межі необхідності запровадження психокорекційних заходів щодо емоційної безпеки батьків дітей з особливими освітніми потребами.

Методи та процедура дослідження. В основу покладено такі *методи* дослідження: *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, систематизація наукової літератури); *емпіричні* (методика «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн та П. Ковальов); методика «Діагностика ставлення до хвороби дитини» (ДСХД) (В. Каган і І. Журавльова); методика «Самооцінка емоційного стану» (А. Уесман та Д. Рікс); методика «Шкала депресії Зунга» (адаптація

Р. Балашової); *статистичної обробки даних*: метод визначення середньої величини; t-критерій Стьюдента. Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного забезпечення Statistika 10.

Обговорення результатів. Аналіз емоційної сфери батьків, які виховують дітей з особливими потребами важливо розпочати із огляду психологічних особливостей взаємовідносин в таких сім'ях. Добре відомим є факт, що вагомою умовою для адекватного розвитку дитини з особливими потребами є виховання її в емоційно-сприятливому та стабільному соціальному оточенні. З цього приводу, ще К. Хорні зауважувала, що якщо дитина відчуває себе потрібною і коханою, вона може пережити будь-які травмуючі фактори (Хорні, 1997).

Загалом О. Мамічева і Ю. Кащеєва, розглядаючи родини, що мають дітей із особливими потребами, виокремлює такі види відносин батьків до своєї дитини: *батьки соромляться психофізичних порушень дитини*, зайво оберігають її, а дитина не відчуває себе спокійною і у безпеці: вона замкнута, невдоволена собою; *батьки помилково вважають себе винуватими у стані дитини*, наполягають на проведенні самих нерозумних методів «виховання», «лікування», які тільки засмучують дитину и не приносять жодної користі; *батьки не помічають проблем в розвитку дитини*, постійно ставлять до неї завищені вимоги, а постійний тиск робить дитину впертою і дратівливою, а часто повторювані ситуації, в яких вона відчуває себе некомпетентною, позбавляють її впевненості в собі; *батьки сприймають дитину природно*, дозволяють бути їй всюди, не звертаючи уваги на погляди і зауваження людей, у цьому випадку дитина відчуває себе впевнено, щасливо, сприймаючи себе такою, як усі (Мамічева&Кащеєва, 2014).

Зазначені відносини батьків до своєї дитини не позбавлені й втручання в емоційну сферу батьків, що складає для них певну сферу психологічної небезпеки. Тобто емоційна безпека включена в модель конструктивного самозбереження особистості, яка на думку Ж. Вірної, дасть змогу полегшити розуміння особливостей особистісної вразливості суб'єкта у переживання небезпек і загроз (Вірна, 2017). До емоційних загроз переважно відносяться загроза збереження психічного благополуччя через переживання аутоагресії, невдоволення собою, страхи, докори сумління, депресії тощо.

Загалом вивчаючи переживання батьків стосовно народження дітей з особливими потребами, виокремлюють такі закономірності їхніх емоційних станів. Спочатку сім'я переживає шок, колибатьками важко усвідомити той факт, що їхня дитина має певні відхилення. Тривалість шокового стану буває досить затяжною, але людина підсвідомо шукає стабільності. І з часом настає стан заперечення, котрий супроводжується сумнівами у правильності постановки діагнозу. Починаються виснажливі та довготривалі візити до лікарів, інколи навіть по різних знахарях та екстрасенсах, із надією знайти диво, яке зробить дитину здоровою. Такий стан часто супроводжується відчуттями провини, сорому та гніву. Втома, виснаження та заперечення батьками особистих потреб може перерости в депресивні стани (Северенчук, 2007).

Одним із найпоширеніших емоційних станів батьків дітей з особливими потребами є тривожність. В теорії диференційних емоцій К. Ізард вказував, що тривожність складається з домінантної емоції страху та взаємодії страху з однією чи кількома іншими базовими емоціями, особливо із гнівом, співчуттям, провинною, інтересом і соромом (Изард, 2008). Е. Ейдемиллер визначає тривогу як емоційний стан, що виникає в невизначених і небезпечних ситуаціях і проявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій (Эйдемиллер, 2005). Е. Пісула описує синдром "емоційного вигоряння" як фізичне та/чи психічне виснаження, котре пов'язане з довгочасною опікою дитини з особливими потребами, та яке поділяється на такі чотири групи: *фізичні* (постійна втома, неможливість розслабитися та відпочити під час сну, головний біль, загальна фізична слабкість, порушення сну); *поведінкові* (відсутність статевого потягу, втрата почуття гумору, перекладання вини на дитину, постійні звинуваченні її у всіх проблемах, застосування фізичної сили та постійні крики на дитину); *когнітивні* (виснаженість, апатія, спустошеність, складність у встановленні нових контактів, погіршення концентрації уваги та пам'яті, нездатність зосередитися, зниження працездатності); *афективні* (дратівливість, неврівноваженість, нестриманість, грубість, підвищена агресія, постійне переживання за дитину, страх, підвищена сльозливість) (Pisula, 1998). Також в психологічній літературі звертає на себе такий емоційний стан батьків дітей з особливими потребами як "хронічний смуток". На його думку, на почуття батьків впливає

відсутність належних послуг для інвалідів та підтримки їхніх сімей. І, тому найчастіше такі батьки переживають смуток – це не патологічна реакція, а цілком природна й зрозуміла реакція батьків на порушення розвитку своїх дітей. Причиною цього горя є розчарування батьків, нездатність реалізувати надії, які покладаються на їхніх дітей (Андрейко&Островська, 2017). Своєрідними емоційними порушеннями можна вважати розвиток у батьків дітей з особливими потребами "комплексу жертви", який проявляється в апатії, відмові від відповідальності за себе та інших, безпорадності, зниженні самооцінки; та "комплексу знедоленості", для якого властива соціальна індиферентність, відчуженість, звичка розраховувати тільки на себе (Винникотт, 2007). В обох випадках люди наповнені катастрофічних очікувань і передчуттів, побоюються негативного впливу на своє життя будь-яких подій. Це поєднується з зовнішнім локусом контролю - екстернальністю, тобто схильністю пояснювати основну частину життєвих невдач зовнішніми обставинами («так склались обставини»). Таке емоційне самопочуття негативно впливає на душевний спокій як батьків, так і їх дітей, на їх відносини з оточенням та посилює соціально-психологічні особистісні конфлікти.

Мусимо зазначити, що переважно відповідальність за виховання, медичне обслуговування та самообслуговування дітей з особливими потребами покладена на матерів. Зокрема О. Тохтамишин, аналізуючи вплив психологічної травми, пов'язаної з вадами розвитку дитини, на психологію та поведінку батьків, а також дослідження деструктивних батьківсько-дитячих стосунків у сім'ї, акцентує увагу на існуванні у матерів, котрі мають дітей з порушеннями розвитку, різних психосоматичних та психологічних проблем, а саме: сильний смуток, тривога і депресія, виснаження та сильна втома, неврози, головний біль, нудота, коливання артеріального тиску, психогенний свербіж, часті застуди та алергії, порушення менструального циклу, серцево-судинні та ендокринні захворювання тощо (Тохматишин, 2004). В свою чергу, батько дитини здебільшого звертає увагу на матеріальне забезпечення сім'ї та перспективи розвитку своїх дітей і часто уникає щоденного догляду. Поява нових обов'язків призводить до конфліктів у ролях членів сім'ї. Для жінок це порушує роль матері, статевого партнера та вихователя. Встановлено, що в багатьох сім'ях батьки тримаються на відстані від питання опіки над дітьми. Вони часто «тікають» в роботу чи в

алкоголь (Guralnick & Co, 2008). Ця ситуація призводить до серйозних життєвих проблем у батьків: алкоголізації, наркотизації, невротичних реакцій, депресивних синдромів. Інша серйозна і важлива проблема: здорові діти, що відчують на собі тягар сімейної ситуації: у них виникають невротичні симптоми, порушення поведінки, демонстративні реакції відмови від прохань і розпоряджень дорослих, істеричні (диссоціативні) розлади і тощо. Психологічно страждає вся сім'я та її оточення. Часто тривалий стрес призводить до порушення внутрішньо-сімейних відносин, психічних і психосоматичних розладів членів сім'ї, іноді, до часткової втрати сім'єю своїх функцій (Радченко, 2002).

Можна навести безліч прикладних доробок психологів, але на думку більшості з них, психологи, які працюють з дітьми з обмеженими можливостями, емоційний стан батьків під час хвороби дітей має не тільки велике значення для їх особистості та цілісності сім'ї, але й для позитивного розвитку дитини. Атмосфера прийняття та любові дієва як для дітей, так і для батьків. У будь-якому випадку порушення емоційного стану батьків призведе до неадекватного ставлення до хвороби дитини, що може призвести до неправильного виховання та виховної недбалості в майбутньому.

Теоретичний аналіз став підґрунтям розробки програми емпіричного вивчення емоційних станів батьків дітей з особливими потребами у форматі порівняння із емоційними станами батьків, які виховують дітей з типовим розвитком.

Емпіричне дослідження проводилось протягом трьох місяців на базі комунального закладу «Луцька загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №20 Луцької міської ради Волинської області». До вибірки увійшли 30 матерів (віком 25-35 років) – 15 матерів, котрі мають дітей з типовим розвитком (група 1); та 15 – мають дітей з особливими освітніми потребами (дитячий аутизм; діти з порушенням мовлення та слуху; діти з вадами зору; діти з синдромом порушення активності та уваги) (група 2). Діти з обох груп нашої вибірки є молодшого шкільного віку (від 6-ти до 11-ти років) і є учнями класів з інклюзивною формою навчання.

Для перевірки статистичних відмінностей психодіагностичних показників за проведеними методиками було використано *критерій Ст'юдента*, який передбачає нормальний розподіл середніх значень та їх дисперсій у вибірках (табл. 1).

Таблиця 1

Статистично значущі відмінності за показниками психодіагностичних методик в групах батьків

	група 1	група 2	t-критерій	df	p
нозогнозія	3,333	4,933	2,33	28	0,02
контроль активності	3,533	4,333	1,98	28	0,03
загальна напруженість	32,40	64,20	17,5	28	0,00
пряма вербальна агресія	5,533	3,53	2,77	28	0,00
непряма фізична агресія	2,933	1,933	2,66	28	0,00
загальний рівень агресії	32,40	25,00	3,76	28	0,00
спокій-тривожність	6,066	5,133	1,21	28	0,02
загальний рівень депресії	35,40	42,20	1,80	28	0,05

Зазначені статистично значущі відмінності за продіагностованими показниками уможливають такі висновки. У групі батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами вищими є показники нозогнозії, контролю активності, загальної напруженості та загального рівня депресії. У комплексі виявлених відмінностей це свідчить про те, що ці батьки схильні до перебільшення хвороби своєї дитини (гіпернозогнозія), що відображається на підвищеному контролі активності і обережному ставленні до фізичних навантажень дитини та високому рівні загальної напруженості, що виражається у переконанні батьків, що у житті дитини не буває періодів, коли можна бути спокійним за її здоров'я, а це, в свою чергу викликає хронічне емоційне занепокоєння; при самооцінюванні емоційних станів у батьків цієї групи спостерігаємо виражену тривожність в ознаках заляканості, закомплексованості, нерішучості, нервовості та невпевненості; ознаки вираженої депресивності складають негативний емоційний фон прояву від пригніченості, бажання поплакати, втомлюваності до станів дратівливості та бажання довести свою правоту всьому світові.

У групі батьків дітей з типовим розвитком спостерігаємо дещо відмінні результати, і, передусім це стосується загального показника рівня агресивної поведінки, також таких специфічних ознак прояву агресивності як «пряма вербальна агресія» та «непряма фізична агресія», щозасвідчує певну нестриманість цих батьків у своїх висловлюваннях та часте вдавання до прямих вербальних образ в сторону інших людей. До прикладу, при оцінюванні твердження «Під час сварки я часто серджусь і кричу» погодились 85,7 % батьків дітей з типовими потребами. Тобто їм властива поведінка пліток чи жартів стосовно іншої людини, вони не можуть втриматися від грубих слів,

часто висловлюються у різкій формі, щоб поважали їх права, а також вони можуть й погрожувати іншим людям з використанням фізичної сили як-от штовхнути когось, зламати якусь річ тощо.

Проведене дослідження дало змогу визначити психологічні індикатори емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами, до яких відносяться показники нозогнозії, контролю активності, загальної напруженості та загального рівня депресії, та на основі їх змісту розробити рекомендації щодо корекції емоційних станів батьків дітей з особливими потребами.

Виходячи з того, що вибірку дослідження склали батьки дітей, які навчаються вкласах з інклюзивною формою навчання, то закріплений в психології термін "супровід інклюзивної освіти" є складовою цілісної системи не тільки навчання дітей, але й підготовки до цього процесу батьків, сповнених переважно емоційними деструкціями.

Класично виокремлюють такі основні принципи психолого-педагогічного супроводу батьків: рекомендаційний характер порад з боку психолога; пріоритет інтересів дитини; безперервність супроводу; комплексний підхід (мультидисциплінарність) до супроводу, який передбачає узгоджену роботу всіх спеціалістів, включених в єдину організаційну модель з єдиною системою методів. Найбільш пріоритетними напрямками роботи з батьками є круглі столи, семінари, тренінги, корекційні заняття, підготовка і розповсюдження буклетів, оформлення стендового матеріалу (Кротенко, 2017).

Вважаємо у роботі з емоційними станами батьків дітей з особливими потребами доцільно виокремити такі чотири основні компоненти - інформаційний, релаксаційний, корекційний та завершальний.

Перший компонент – інформаційний, передбачає необхідність отримання інформації про дитину: про її особистісні особливості, ставлення до членів сім'ї, навколишньої дійсності. Замкнутість даної категорії дітей, неможливість висловити свої бажання і потреби у силу наявності певних особливостей, перебування у постійному напруженні членів родини, призводить до виникнення проблем у дитячо-батьківських відносинах.

Другий компонент – зняття емоційної напруги та релаксація, не менш важливий у програмі психологічної допомоги. Він передбачає

проведення занять з використанням різних методів і методик для зняття емоційної напруги та релаксації батьків та дітей із особливими потребами.

Третій компонент – корекція ефекту депривації та аутистичності, спрямований на стимуляцію дітей та їхніх сімей для подальшої соціальної адаптації до нових умов життя. Проведення групових занять з дітьми та батьками вже передбачає деяку частку соціалізації, але, разом з тим, вони можуть, з одного боку, соромитися, закриватися і перебувати у постійній напрузі, а з іншого, не помічати бажань і почуттів інших, вести себе агресивно і відштовхуюче. Звідси випливає, що заняття повинні бути спрямовані на розвиток емпатії, побудову соціальних контактів, роботу над своєю агресивністю.

Четвертий компонент – зміна емоційного стану. Цей компонент коректувальної програми допомагає зрозуміти, прийняти та побачити зміни, які були отримані в процесі корекційної роботи. На наш погляд, батьки повинні побачити і знати про досягнення або зміни дитини, навіть невеликі, бо це змінює ставлення батьків до особливостей дитини, змінює їхнє бачення ситуації взагалі та майбутнього дитини. Бесіда з батьками повинна проходити у присутності дитини (Степаненко, 2005).

Загалом, успішність вирішення проблем емоційних станів батьків прямо пов'язана з цілеспрямованою соціальною та соціально-психологічною роботою, котра вміщує широкий спектр довгострокових заходів допомоги родині комплексного характеру - медичного, правового, психолого-педагогічного, економічного. Зміст цих заходів спрямований на: розширення контактів родини, подолання ізоляції, включення її в громадське життя; надання адекватної інформації про специфічні потреби і перспективи розвитку дитини, сприяння в організації комплексної діагностики і раннього початку освітнього процесу; надання повноцінної інформації про соціальні інститути допомоги, сприяння фахівцям у складанні освітнього й реабілітаційного маршруту на основі індивідуальної програми розвитку дитини; налагодження сімейного мікроклімату; організація психологічної підтримки батьків; організація правової підтримки сім'ї: інформування та захист законних прав і інтересів тощо.

У завершенні мусимо зазначити, що презентований варіант психолого-педагогічного супроводу батьків дітей особливими освітніми потребами успішно реалізується у практичній роботі психологічної служби закладу освіти, педагогів та асистентів вчителів класів з інклюзивною формою навчання.

Висновки і перспективи. Теоретичне обґрунтування проблеми емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами та емпіричне вивчення відмінностей між емоційними станами батьків, які виховують дітей з особливими потребами та батьків, які мають дітей з типовим розвитком, дало змогу окреслити психологічні індикатори емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами, до яких відносяться показники нозогнозії, контролю активності, загальної напруженості та загального рівня депресії. Виокремлені емоційні стани складають основу психолого-корекційної роботи психолога з батьками. Поступовість її реалізації вміщує різноманітну соціальну і соціально-психологічну роботу комплексного змісту, яка може варіювати залежно від кожного конкретного випадку. Перспективи подібних досліджень вбачаємо у подальшому обґрунтуванні специфіки емоційних станів батьків дітей з особливими потребами за диференціацією дитячих психофізичних порушень.

Література

1. Андрейко, Б.В., Островська, К.О. (2017). Статистичні результати ефективності програми психологічних послуг для батьків дітей з особливими потребами у групах "взаємодопомоги". *Психологічний часопис. Науково-практичний журнал Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*, 5(9), 117-128.
2. Винникотт, Д.В. (2007). *Маленькие дети и их матери*. Москва : Класс.
3. Вірна, Ж.П. (2017). Психологічні координати конструктивного самозбереження особистості. *Наук. вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки : зб. наук. праць*, 1 (17), 35-40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2017_1_8
4. Изард, К. (2008). Страх и виды тревожности. *Тревога и тревожность : хрестоматия*. Москва : ПЕР СЭ, 104-117.
5. Іванова, І.Б. (2000). Соціально психологічні проблеми дітей інвалідів. Київ : Логос.
6. Кротенко, В. (2017). Взаємодія з батьками як складова ефективного психологічного супроводу дітей в умовах інклюзивної освіти. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*, 1(13), 370-378.

7. Мамічева, О.В., Кащєєва, Ю.В. (2014). Психологічні особливості мотиваційного компонента комунікативної діяльності дітей дошкільного віку з мовленнєвими та інтелектуальними вадами. *Вісник Одеського нац. ун-ту імені І. І. Мечникова. Психологія*, 21 (25), 216-221.

8. Радченко, М.І. (2002). Особистісні риси батьків, які виховують розумово відсталу дитину. *Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, IV(3), 207-215.

9. Северенчук, Н. (2007). Психокорекційна робота з матерями дітей з особливими потребами. *Дефектолог*, 3, 14-15.

10. Степаненко, Л.В. (2005). Основні детермінанти психічних станів молодших школярів. *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Психологія*, 14, 182-188.

11. Тохтамишин, О.М. (2004). Реабілітаційна психологія. Вінниця: ТОВ.

12. Хорни, К. (1997). Тревожность. Москва : Смысл, Т. 2, 174-180.

13. Эйдемиллер, Э.Г. (2005). Семейный диагноз и семейная психотерапия. Санкт-Петербург: Речь.

14. Guralnick, M.J., Hammond, M.A., Neville, B., Connor, R.T. (2008). The relations hipbetweensourcesand functions of social support and dimensions of child and parent related stress. *Journal of Inte llectual Disability Research*, 52/12, 1138-1154. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2008.01073.x>

15. Pisula, E. (1998). Psychologiczne problemy rodziców dzieci z zaburzeniami rozwoju. Warszawa : Wydawnictwo UW.

References

1. Andreiko, B.V., Ostrovska, K.O. (2017). Statystychni rezultaty efektyvnosti prohramy psykhologichnykh posluh dlia batkiv ditei z osoblyvymy potrebamy u hrupakh "vzaiemodopomohy"[Statistical results of the effectiveness of the program of psychological services for parents of children with special needs in "mutual aid" groups]. *Psykhologichnyi chasopys. Naukovo-praktychnyi zhurnal Instytutu psykhologii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy – Psychological Journal. Scientific and practical journal of the GS Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 5(9), 117-128 [in Ukrainian].

2. Vinnikott, D.V. (2007). *Malenkie deti i ih materi [Little children and their mothers]*. Moskva : Klass [in Russian].

3. Virna, Zh.P. (2017). Psykhologichni koordynaty konstruktyvnoho samozberezhennia osobystosti [Psychological coordinates of constructive self-preservation of the individual. Science.]. *Nauk. visnyk Mykolaivskoho nats. un-tu im. V.O. Sukhomlynskoho. Psykhologichni nauky : zb. nauk. Grats – Bulletin of the Nikolaev nat. University named after V.O. Sukhomlinsky. Psychological sciences: coll. Science. works*, 1 (17), 35-40.http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2017_1_8 [in Ukrainian].

4. Izard, K. (2008). *Strah i vidyi trevozhnosti. Trevoga i trevozhnost [Fear and types of anxiety. Anxiety and anxiety]*. Moskva : PER SE, 104-117 [in Russian].

5. Ivanova, I.B. (2000). *Sotsialno psikhologichni problemy ditei invalidiv [Socio-psychological problems of children with disabilities]*. Kyiv : Lohos [in Ukrainian].

6. Krotenko, V. (2017). Vzaiemodiia z batkamy yak skladova efektyvnoho psikhologichnoho suprovodu ditei v umovakh inkluzyvnoi osvity [Interaction with parents as a component of effective psychological support of children in an inclusive education.]. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy – Education of persons with special needs: ways of development*, 1(13), 370-378 [in Ukrainian].

7. Mamicheva, O.V., Kashchieieva, Yu.V. (2014). Psikhologichni osoblyvosti motyvatsiinoho komponentu komunikativnoi diialnosti ditei doshkilnoho viku z movlennievymy ta intelektualnymy vadamy [Psychological features of the motivational component of communicative activity of preschool children with speech and intellectual disabilities]. *Visnyk Odeskoho nats. un-tu imeni I. I. Mechnykova. Psikhologhiia – Bulletin of the Odessa National II Mechnikov University. Psychology*, 21 (25), 216-221 [in Ukrainian].

8. Radchenko, M.I. (2002). Osobystisni rysy batkiv, yaki vykhovuiut rozumovo vidstalu dytynu [Personality traits of parents raising a mentally retarded child]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psikhologhii : zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologhii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy – Problems of general and pedagogical psychology: a collection of scientific works of the Institute of Psychology. G.S. Kostyuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, IV(3), 207-215 [in Ukrainian].

9. Severenchuk, N. (2007). Psikhokorektsiina robota z materiamy ditei z osoblyvymy potrebamy [Psycho-correctional work with mothers of children with special needs]. *Defektoloh – Defectologist*, 3, 14-15 [in Ukrainian].

10. Stepanenko, L.V. (2005). Osnovni determinanty psikhichnykh staniv molodshykh shkoliariv [The main determinants of mental states of primary school children]. *Visnyk Kharkivskoho nats. un-tu im. H. S. Skovorody. Psikhologhiia – Bulletin of the Kharkiv National University named after GS Frying pans. Psychology*, 14, 182-188 [in Ukrainian].

11. Tokhtamyshyn, O.M. (2004). *Reabilitatsiina psikhologhiia [Rehabilitation psychology]*. Vinnytsia: TOV [in Ukrainian].

12. Horni, K. (1997). *Trevozhnost [Anxiety]*. Moskva : Smyisl, T. 2, 174-180 [in Russian].

13. Eydemiller, E.G. (2005). *Semeynyiy diaгноз i semeynaya psihoterapiya [Family diagnosis and family psychotherapy]*. Sankt-Peterburg: Rech [in Russian].

14. Guralnick, M.J., Hammond, M.A., Neville, B., Connor, R.T. (2008). The relations hipbetweensourcesand functions of social support and dimensions of child and parent related stress. *Journal of Inte llectual Disability Research*, 52/12, 1138-1154. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2008.01073.x>

15. Pisula, E. (1998). *Psychologiczne problemy rodziców dzieci z zaburzeniami rozwoju*. Warszawa : Wydawnictwo UW.

Received: 11.04.2022

Accepted: 06.05.2022